

Reviews and Anotations
Рецензии и анотации

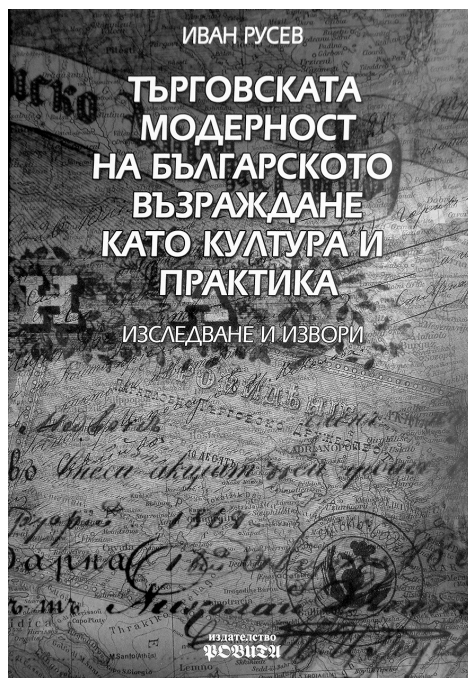
ТЪРГОВСКАТА МОДЕРНОСТ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Русев, Ив. (2015). *Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Изследване и извори*. Велико Търново: Ровита.
ISBN: 978-954-8914-34-5.

Маргарита Маринова

Международно висше бизнес училище – Ботевград

Няма съмнение, че в историческата наука у нас през последните десетилетия темата за модернизацията навлиза все по-уверено като израз на желание за реконструиране на големи обществени трансформации извън инерцията на рутинния разказ и чисто емпиричното проучване. При използването на този подход съществува опасност богатото съдържание на изворите да остане „притиснато“ от дефинитивните формулировки на теорията на модернизацията. Публикуваният през 2015 г. труд на проф. д.и.н. Иван Русев „Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Изследване и извори“ е блестящ пример как тази клопка може да бъде избегната. Без да влиза в дебата за модернизацията, авторът избира да се придържа към широкото разбиране за нея като обща теория за процеса на обществена промяна и се насочва към изследване на една от изявите ѝ в периода на Възраждането – търговската модерност. Конкретните прояви на тази модерност, която той разбира като краен продукт на модернизацията, се разкриват в

появата и разпространението на търговската учебна и справочна литература, на модерното търговско и счетоводно образование, на модерната търговска практика. Тъй като възрожденската търговска модерност не е изолирано явление, а е пряко повлияна от европейската и балканската, Иван Русев включва в проучването си и търговската модернизация в Европа през XVI – XIX в. Така посредством органичната връзка българско – балканско – европейско и възможностите за сравнение, които тя предполага, изследването придобива голяма дълбочина, пълнота и завършеност.

Авторът е добре познат на специалистите с десетките си статии и студии по проблеми на възрожденската търговия и търговско образование и с монографията „Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането“ (1996). Новата му книга в много голяма степен включва защитения от него през 2012 г. голям докторат. Изворовата база на монографията е богата и разностранна и е плод на многогодишни усилия по събиране и издирване и на нови документални източници от държавни и регионални архиви и музеи, библиотеки и частни колекции. Особено място тук заемат материалите от Дипломатическия архив на Министерството на външните работи на Френската република, оригиналната френска търговска литература от XVI – XIX в., които Иван Русев открива по време на специализациите и работата по научни проекти в Париж и Нант, Франция (2002 – 2005 г.). Тогава вероятно, след като се запознава и с изследвания на френски учени по въпросите на търговската модерност, в по-голямата си част недостатъчно познати у нас, у него назрява и идеята да заимства изследователските методи, разработени от център *Maison des Sciences de l’Homme* и университета *Ecole des Haute Etude en Sciences Sociales* за анализ на учебна търговска литература, и да ги приложи към българската търговска книжнина. Настоящото негово проучване е първото, в което тази методология се използва извън латиноезичния свят (Западна Европа) и Гърция, което е безспорен успех за родната историческа наука.

Монографията съдържа въведение, три глави, заключение, раздел извори и справочен апарат. Вътрешната структура на главите е раздвижена чрез многото параграфи и подпараграфи, които ориентират в проблемните аспекти на темата.

Въведението, озаглавено *Търговската модерност (модернизация). Проблемът в научната литература. Методика на изследването* (с. 17 – 50), съдържа описание на обекта, целите и методиката на проучването, богат историографски обзор по темата, а изворите, в които е отразена търговската модерност, са обособени в четири самостоятелни блока – търговски договори, търговска кореспонденция, счетоводни и други търговски документи.

Първа глава *Търговска учебна и справочна литература на Българското възраждане. Периодиката. Европейските и балканските влияния* (с. 51 – 172) започва с обстоен анализ на 237 броя български учебници и търговски ръко-

водства за нуждите на образованието и на търговците, първите от които се появяват през втората четвърт на XIX в. Дотогава се ползват гръцки учебни пособия, които също са в обсега на авторския прочит. Иван Русев групира учебниците по предмети, описва различните модели търговски справочници, осветлява тяхното основно съдържание, годината и мястото на печатане, преводачите и издателите им, географията на тяхното разпространение. Не са пропуснати и българските преводи на Османския търговски закон от 1850 г., които задоволяват потребностите на възрожденския търговец от юридическо знание. С основание в изложението е отделено място за мненията от страниците на българския печат от последната четвърт на XIX в. за положителното отношение към търговията и за голямото значение, които тя има, за социалния прогрес на обществото в новото време.

В последните параграфи разглежданата вече българска възрожденска търговска учебна и справочна литература е доинтерпретирана в перспективата на външните влияния и прилагането на този изследователски метод води до нови изводи. Познавайки добре европейската, основно френската, и гръцката учебна литература, Русев откроява доминиращата роля на гръцкото влияние върху български учебници и справочници (Хр. Павлович, братя Караминкови, К. Мелас-Гранитски). То изпълнява посредническа функция за свързване с „европейското“, тъй като самата модерна гръцка търговска просвета не е оригинално явление, а е повлияна от Западна Европа. От средата на XIX в. външните влияния от Европа върху българската просветна мисъл вече идват директно чрез образователни идеи, оригинална и преводна литература. Авторът отчита големите заслуги на преводачите на френска и гръцка търговска и счетоводна литература, които не превеждат дословно, а работят творчески и адаптират оригиналите към местната българска търговска практика. В края на главата авторът описва „срещата“ на българския търговец с идеите на протестантската етика като извор на рационално стопанско поведение. Тя се осъществява чрез преводите на „Алманах на бедния Ричард“ на Бенджамин Франклин и на многобройните адаптирани негови пословици на страниците на периодични издания (Г. Кръстевич, Т. Шишков, Н. Първанов и др.). Придържането към принципите на спестовност, трудолюбие, отговорност обогатяват производствено-културното поведение на търговеца.

Във втора глава *„Раждането“ на модерното търговско и счетоводно образование – от Средиземноморието и Западна Европа към Балканите и българите* (с. 173 – 271) се разглеждат постиженията на българите в търговскообразователната сфера. Към началото на XIX в. в Западна Европа модерното търговско образование по форма и съдържание придобива завършен вид и авторът поднася интересен преглед на неговата поява и еволюция през XVI – XIX в. В него е открит и приносът на видни търговци и учени за обособяване на нуждата от такова образование и за промените в него – например

на Джовани Доменико Пери (Италия), както и на новаторските идеи в търговската и счетоводната литература на Даниел Дефо (Англия), на Пиер Савон, Мишел ван Дам, Жак Савари (Франция). Посочват се причините за ранната поява и за успехите на модерното гръцко търговско и счетоводно образование. Започнатата тема логично завършва с изясняване на търговскообразователния модел на Българското възрождане. Той е разгледан на няколко нива. Първо са изяснени първичните форми на търговско ограмотяване и разпространение на търговски и счетоводни знания в българското училище. Обобщени са данните за българите, учили и завършили в търговското гръцко училище на о. Халки, в търговските училища на Балканите и Европа и в елитните цариградски училища – Роберт колеж и Галатасарайския лицей, както и тяхната сетнешна реализация. Разкрити са и причините за неуспеха на откритото пред 1873 г. първо българско търговско училище в Свищов, което има кратък живот. Нуждата от търговско образование е осъзната от тогавашните просветни дейци. Иван Русев разкрива най-важното от техните представи за него – по насоченост и съдържание то да бъде съобразено със стопанските и търговските потребности на различните райони и градове. Това е важен шрих във възрожденската образователна мисъл, още повече че подобен регионален подход към профила на училищата се среща и във френската практика. Следвайки логиката на фактите, авторът реалистично обобщава, че постиженията на българската образователна сфера не трябва да се надценяват.

Трета глава е посветена на проявата на модерността в търговската практика на възрожденския българин. Тук централен обект на изследване е търговското дружество, тъй като то е главна и основна нейна форма. В тази част на монографията, озаглавена *„Форми и прояви на модерността в българската възрожденска практика. Търговското дружество“*, Иван Русев демонстрира високи качества на учен. В рамките на около 350 страници (с.273 – 625) той предлага богат фактологичен и оценъчен разказ за българската възрожденска фирма. В него се включват историческите корени и предпоставки за появата на търговското сдружаване в Европа и неговото развитие. Проследени са пътищата за появата му в практиката на българите в отделните географски райони и градове. Изяснени са и търговскоправните аспекти на проблема. Най-подробно е разкрита модерността в дейността на търговците и техните фирми в различни български градове и общности, както и първите акционерни инициативи. С умението си задълбочено да анализира един многоаспектен проблем, авторът успява по безупречен начин да обхване цялото многообразие на търговското сдружаване сред българите, а също и да разкрие универсалните и специфичните негови черти.

Иван Русев осветлява историческите корени и предпоставки за възникване на търговското сдружаване, като използва трудовете на видните наши учени юристи Константин Кацаров и Венелин Ганев. Проследява се еволюцията на

търговското право, както и на формите на търговското сдружаване, които към XIX в. се свеждат до две основни типа – „дружества на личността“ и „дружества на капитала“. Обобщава се опитът в сдружаването на евреите и на „гръцките“ православни търговци в Османската империя през XVI – XVIII в. По-подробно са разкрити особеностите на търговското сдружаване при дубровничани, които са първите учители на българите по дружествената търговия. Българите натрупват опит в сдружаването и във връзка с участието си в балканската търговска колония в гр. Нежин, Украйна, през XVII – XVIII в. Търговското дружество се практикува от търговските къщи сред българските общности, живеещи по направление Дунав – Трансилвания – Австрия през първия период на тяхната дейност – до началото на XIX в.

С появата на първите по-крупни търговски фирми в селищата вътре в българските земи през втората половина на XVIII в. завършва, по думите на Иван Русев, преходът от чужди влияния и подражание към собствен опит. Един от първите, които прибегват до сдружаване, е габровският търговец х. Христо Рачков, на чиято дейност и създадени дружества са посветени няколко страници. Обяснени са причините за сдружаването на занаятчии, което е специфична форма от Ранното възраждане. Разкрита е и мащабната дейност Хаджи Тошо Цеков и Хаджитошеви от Враца, които използват дружествената търговия. Иван Русев доказва, че ранните търговски дружества на българските възрожденци – от XVIII и първата половина на XIX в., притежават следните специфични характеристики: изначално те възникват по конкретна единична сделка или с фиксирана продължителност; сдружението между родственици се налага като обичайна практика; дружеството доминира в конкретни области, изискващи по-голяма концентрация на труд и капитал – копринарство, абаджийство, кожухарство и др.; търговското дружество широко се практикува в по-развитите райони на българските земи – Търновско, Габровско, Сливенско-Котленския край, Врачанско, подбалканските и планинските градчета. Тези характеристики, както сочи по-сетнешното изложение, се запазват и през последната четвърт на XIX в.

Иван Русев показва добро познаване на правните аспекти на търговското дружество. Тъй като то може да намери истинско обяснение само в контекста на модерното търговско право, той проследява неговото зараждане във Франция и силното му влияние чрез Код дьо Комерс (1807 г.) в европейските страни и Османската империя. Научнообосновано е твърдението, че приетият през 1850 г. под френско влияние Османски търговски закон, както и промените в съдопроизводството от началото на Танзимата спомагат за развитието на търговското сдружаване. Изводите на автора за характерните особености на възрожденския търговския договор като юридически документ и неговото място в модерните търговскоправни отношения на търговеца обогатяват историографията по този иначе много слабо разработен въпрос. Очертани са ета-

пите в развитието на договорите като съдържание и оформление, констатирано е огромно многообразие, което все пак позволява те да бъдат обособени в две основни групи – дружествени (учредителни и ликвидационни) и договори за конкретна сделка. Разяснено е и отношението на просветните възрожденски дейци към ролята на сдружаването, като са открити възгледите на Иван Богоров в подкрепа на акционерното дело.

Като безспорен може да се определи приносът на Иван Русев в изследване на проявите на търговската модерност в дейността на възрожденските търговци и възрожденските фирми. Анализът е ситуиран на селищен принцип и в обхвата са включени двадесетина градове от най-развитите стопански райони (Търново, Габрово, Сливен, Котел, Плавен), по няколко селища от черноморския (Варна, Бургас) и дунавския (Русе, Свищов, Лом и Видин) район, от подбалканския и балканския (Копривщица, Казанлък, Ловеч, Троян, югозападния (София, Самоков) край. В задълбоченото изложение са разкрити комплексът от причини от географски, исторически и стопански характер, който определя конкретната икономическа и търговска роля на всеки отделен град. Описани са пътищата, по които навлиза търговската модерност в различните си форми – комисионерство, посредничество, контакти с чужди фирми. Потърсен е отговор на въпроса за причините за сдружаване, като отговорът най-често насочва към недостатъчността на капитала и желание за конкурентоспособност. Според наличните източници са описани финансовото състояние на фирмите и размерът на техните капитали. Проследявайки дейността на многобройните търговски фирми от тези градове, Русев категорично доказва, че те прилагат всички форми на търговската модерност: търговското дружество (събирателно, командитно, акционерно); двойното счетоводство; търговска кореспонденция, марка и печат, реклама; застраховка; различни финансово-кредитни инструменти (полица, менителница, „запис на заповед“). С много примери е аргументиран изводът, че семейната търговска фирма, като форма на сдружаване, преобладава и са разкрити причините за нейното широко разпространение, както и предимствата, които тя има. Специално внимание е отделено на модерността в организацията на фирмите и производствено-търговска дейност на крупните български търговци в Цариград и емигрантските среди от втората и третата четвърт на XIX в. – „Евлогий и Христо Георгиеви“, „Христо П. Тъпчилещов“, „Братя Робев“, „Братя Гешов“, „Братя Караминкови“ и др.

Въпреки че акционерното дело прави първите си крачки през Възраждането, то не е достатъчно проучено в историческата литература поради недостига на сигурни и надеждни документални източници. Това с особена сила се отнася до въпроса дали някои акционерни дружества, за които има сведения, се реализират, или остават на ниво замисъл. Иван Русев преодолява тази ограниченост, като съвестно и критично обобщава известните и издирени от него нови данни, и без да има претенцията за изчерпателност, обобщава резултатите от

развитието на акционерното дело от втората половина на XIX в. Според него съществуват 72 акционерни и кредитно-лихварски дружествени инициативи (тук той включва само „дружествата на капитала“, а не всички дружества, които извършват кредитна дейност), възникнали в развитите търговски градове, като Ст. Загора, Варна, Бургас, Пловдив, Самоков, Сливен, Габрово, Русе, Свищов, Търново, Ловеч, Лом, Плевен, София, Шумен, Копривщица, Разград, Татар Пазарджик, Цариград и сред българската емиграция. По-подробно е разгледана най-голямата акционерна възрожденска инициатива – българското търговско параплувно съдружество „Провидение“ в Цариград (1862 – 1865 г.). Обяснени са трудностите пред акционерното дело и някои неправилни разбирания за неговата същност и инструменти сред търговците и предприемачите.

В края на тази централна за монографията глава авторът представя обществения статус и материалното положение на практикуващия търговската професия счетоводител като носител на модерността.

Заключението (с. 627 – 641) оставя много добро впечатление, защото в него не само се обобщават резултатите от изследването, а върху тях се надграждат нови изводи. Бихме открили като най-важни следните: постиженията на българите във възрожденската практика не трябва да се надценяват, защото в съпоставителен план отстъпват на гръцките по своите мащаби и количествени показатели; българските успехи трябва да се търсят в приложение на модерни прийоми и структури в рамките на вътрешния пазар; модерността не е достатъчно условие за успех в Османската империя и за него са нужни познания, ходатайства, рушвети и използване на други непазарни механизми; търговската модерност през Възраждането е съществена и неделима част от първата вълна на българската модернизация (1850 – 1912 г.).

В раздела *Извори* (с. 643 – 686) авторът е подбрал редица автентични документи, в които е отразена търговската модерност. *Справочният апарат* (с. 687 – 745) е организиран така, че в максимална степен да улесни запознаването с ползваните от автора източници и литература.

Заслужава да се отбележи и изящното чувство за стил, което Иван Русев притежава. За да не допусне богатият интересен емпиричен разказ да звучи монотонно, той внася динамика, като на места поднася информация или изводи чрез задаване на въпроси. Успех е и използването на таблици за по-голяма прегледност, както и на снимков материал за онагледяване. Авторът се отнася с професионално уважение и толерантност към изказани научни мнения и заедно с това умело включва своите виждания по спорни въпроси.

Изследването на Иван Русев е сериозен принос в проучването на модернизаторските процеси на Българското възраждане и основа за нови регионални и национални търсения. Едновременно с това то е изходна база за изучаване историята на търговските дружества в България след Освобождението. Напълно съм убедена, че монографията на проф. Иван Русев вече е намерила и

ще намира все по-широк кръг читатели сред историци, икономисти и юристи, както и сред други специалисти в областта на обществознанието. Тя е подходяща и за нуждите на университетското образование.

THE COMMERCIAL MODERNITY OF THE BULGARIAN REVIVAL

Rusev, Iv. (2015). *The commercial Modernity of the Bulgarian Revival as Culture and Practice. Research and Sources.*
Veliko Tarnovo: Rovira. ISBN: 978-954-8914-34-5.

Dr. Margarita Marinova, Assoc. Prof.

International Business School – Botevgrad
14, Gurko St.

2140 Botevgrad, Bulgaria
E-mail: mar_stemar@abv.bg